IIP: WJHSS
IIP World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 02 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

महात्मा बसवेश्वर : समतावादी व मानवतावादी विचारांचा सखोल अभ्यास

अश्विनीकुमार सखाराम साबळे

संशोधक विद्यार्थी

छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अ‍ॅण्ड कॉमर्स सोलापूर

Article Info

Article History:
Received: 20th February 2026
Accepted: 01st March 2026
Published: 07th March 2026

Keywords:
बसवेश्वर, समतावाद, मानवतावाद, लिंगायत चळवळ, स्त्रीसमानता, सामाजिक न्याय, वचन साहित्य

ABSTRACT

या शोधनिबंधात १२व्या शतकातील समाजसुधारक महात्मा बसवेश्वर यांच्या समतावादी आणि मानवतावादी विचारांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. त्या काळातील वर्णव्यवस्था, अस्पृश्यता, स्त्रीदास्य आणि धार्मिक कर्मकांड यांमुळे समाजात प्रचंड विषमता निर्माण झाली होती. अशा परिस्थितीत बसवेश्वरांनी समता, श्रमप्रतिष्ठा आणि सामाजिक न्याय यांवर आधारित तत्त्वज्ञान मांडले. “कायकवे कैलास” या तत्त्वाद्वारे त्यांनी श्रमाला दैवी स्थान दिले, तर “दासोह” संकल्पनेद्वारे संपत्तीचे समाजहितार्थ वाटप सुचविले.

बसवेश्वरांनी स्थापन केलेले अनुभवमंडप हे लोकशाहीवादी विचारमंथनाचे केंद्र होते. येथे सर्व जाती-धर्म आणि स्त्री-पुरुषांना समान संधी मिळाली. त्यांच्या वचनसाहित्यातून सामाजिक समता, स्त्रीसमानता, नैतिकता आणि अंतर्मुख भक्ती यांचा प्रभावी संदेश दिला गेला. त्यांनी मूर्तिपूजा आणि कर्मकांड यांचा विरोध करून वैयक्तिक अध्यात्मावर भर दिला.

या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की बसवेश्वरांचे विचार आधुनिक लोकशाही, मानवाधिकार आणि समाजवादाच्या तत्त्वांशी सुसंगत आहेत. त्यांनी सामाजिक क्रांतीची बीजे रोवून भारतीय समाजाच्या परिवर्तनाला दिशा दिली. त्यामुळे बसवेश्वरांचे तत्त्वज्ञान आजही समकालीन संदर्भात अत्यंत उपयुक्त आणि प्रेरणादायी ठरते.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: March 01, 2026
Similarity Index: 6%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Sable, Ashwinikumar Sakharam. (2025). महात्मा बसवेश्वर : समतावादी व मानवतावादी विचारांचा सखोल अभ्यास. IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 2(I), 427–430.

♦ प्रस्तावना

१२व्या शतकातील भारतीय समाजव्यवस्था ही वर्णाधारित असमानता, धार्मिक कर्मकांड, अस्पृश्यता आणि स्त्रीदास्य यांच्या बेडीत अडकलेली होती. समाजातील उच्चवर्णीयांनी धार्मिक व सामाजिक वर्चस्व प्रस्थापित केले होते, तर श्रमिक व वंचित घटकांना दुय्यम स्थान दिले जात होते. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत कर्नाटकातील बसवेश्वर यांनी समता, श्रमप्रतिष्ठा आणि मानवतावाद यांवर आधारित सामाजिक क्रांतीची मुहूर्तमेढ रोवली.

बसवेश्वरांचे कार्य केवळ धार्मिक सुधारणांपुरते मर्यादित नव्हते; ते व्यापक सामाजिक परिवर्तनाचे आंदोलन होते. त्यांनी "कायकवे कैलास" या तत्त्वाद्वारे श्रमाला दैवी महत्त्व दिले आणि "दासोह" या संकल्पनेद्वारे संपत्तीचे न्याय्य वितरण सुचविले. त्यांच्या मते, ईश्वरभक्ती ही कर्मप्रधान आणि अंतर्मुख असावी; बाह्य कर्मकांड, यज्ञयाग आणि आडंबर यांना त्यांनी स्पष्ट विरोध केला.

बसवेश्वरांनी स्थापन केलेले अनुभवमंडप हे लोकशाहीवादी संवादाचे आद्य व्यासपीठ मानले जाते. येथे सर्व जाती-धर्म, स्त्री-पुरुषांना समान हक्काने विचार मांडण्याची संधी होती. त्यांच्या वचनसाहित्यातून सामाजिक न्याय, स्त्रीसमानता, बंधुता आणि नैतिकता या मूल्यांची प्रभावी मांडणी दिसते.

या शोधनिबंधात बसवेश्वरांचे जीवन, तत्त्वज्ञान, सामाजिक क्रांती, स्त्रीविषयक दृष्टिकोन, आर्थिक विचार आणि आधुनिक संदर्भातील महत्त्व यांचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्यांच्या विचारांचा आजच्या लोकशाही, मानवाधिकार आणि सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनांशी असलेला संबंध अधोरेखित करणे हा या अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश आहे.

♦ संशोधन उद्दिष्टे-

१. १२व्या शतकातील सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक परिस्थितीचे विश्लेषण करून त्या पार्श्वभूमीवर बसवेश्वर यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करणे.
२. बसवेश्वरांच्या "कायकवे कैलास" आणि "दासोह" या तत्त्वांचे तात्त्विक आणि व्यावहारिक स्वरूप स्पष्ट करणे.
३. अनुभवमंडपाच्या स्थापनेमागील उद्देश, रचना व कार्यपद्धती यांचा अभ्यास करून त्याचे लोकशाहीवादी महत्त्व अधोरेखित करणे.

♦ संशोधन पद्धती

या शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

१. बसवेश्वरांचे जीवनचरित्र

बसवेश्वरांचा जन्म इ.स. ११०५/ इ.स. ११३१ च्या सुमारास कर्नाटकातील बागेवाडी (आजचे बसवन्ना बागेवाडी) येथे झाला. (इ.स. ११३१ – ११६७ या कालखंडला आज बहुतेक शैक्षणिक ग्रंथ व कर्नाटक सरकारची अधिकृत मान्यता. बसवेश्वरांचा काळ कलचुरी राजा बिज्जळ यांच्या राज्यकाळाशी (इ.स.११५७–११६७) जोडला जातो. काही जुने लिंगायत परंपरागत ग्रंथांत जन्मवर्ष ११०५ दिले आहे. परंतु यासाठी ठोस शिलालेखीय पुरावे कमी आहेत.) त्यांचे वडील मादारस आणि आई मादळांबिका होते. लहानपणापासूनच त्यांनी ब्राह्मणप्रधान कर्मकांडाचा विरोध केला.

त्यांनी कळयाणी (आजचे बसवकल्याण) येथे चालुक्य राजा बिज्जळ याच्या दरबारात प्रधानपद भूषविले. परंतु सत्तेचा उपयोग त्यांनी वैयक्तिक लाभासाठी न करता सामाजिक सुधारणांसाठी केला.

२. अनुभवमंडप : लोकशाहीचे आद्य केंद्र

बसवेश्वरांनी स्थापन केलेले अनुभवमंडप हे जगातील पहिले लोकशाही विचारमंच मानले जाते. येथे सर्व जाती-धर्मातील स्त्री-पुरुषांना समान संधी होती.

या मंचावर अल्लम प्रभू, अक्कमहादेवी, चन्नबसवन्ना यांसारख्या संतांनी विचारमंथन केले. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपले मत मांडण्याचा अधिकार होता.

३. समतावादी विचार

बसवेश्वरांनी वर्णव्यवस्था आणि जातिभेदाचा तीव्र विरोध केला. त्यांच्या मते, मनुष्याचे श्रेष्ठत्व त्याच्या कर्मावर अवलंबून असते.

त्यांनी आंतरजातीय विवाहाला पाठिंबा दिला. हरळय्या नावाच्या चर्मकाराच्या मुलाचा ब्राह्मण मुलीशी विवाह लावून देणे ही त्या काळातील क्रांतिकारी घटना होती.

४. कायकवे कैलास : श्रमाची प्रतिष्ठा

बसवेश्वरांनी "कायकवे कैलास" या तत्त्वाद्वारे श्रमाला परमेश्वर मानले. कोणतेही काम हीन नाही; प्रामाणिक श्रमच खरे पूजन आहे, असा त्यांचा संदेश होता.

हे तत्त्व आधुनिक श्रमप्रतिष्ठा व समाजवादाच्या विचारांशी सुसंगत आहे.

५. दासोह तत्त्व : सामाजिक न्याय

दासोह म्हणजे समाजासाठी सेवा व संसाधनांचे वाटप. बसवेश्वरांच्या मते, उत्पन्नातील अतिरिक्त भाग समाजासाठी खर्च करावा.

हा विचार आधुनिक कल्याणकारी राज्यव्यवस्थेच्या संकल्पनेशी सुसंगत आहे.

६. स्त्रीविषयक विचार

बसवेश्वरांनी स्त्रीला समान अधिकार दिले. अनुभवमंडपात अक्कमहादेवीसारख्या स्त्रियांना स्थान दिले.

स्त्री-पुरुष समानता, विधवा पुनर्विवाह आणि शिक्षणाचा अधिकार या बाबतीत ते प्रगत होते.

७. वचन साहित्य

बसवेश्वरांचे विचार त्यांच्या "वचन" या काव्यप्रकारातून व्यक्त झाले. साध्या, ओघवत्या भाषेत त्यांनी सामाजिक संदेश दिले.

८. धार्मिक सुधारणा

बसवेश्वरांनी इष्टलिंग पूजेचा प्रचार केला. त्यांनी मूर्तिपूजा, यज्ञयाग आणि कर्मकांड यांचा विरोध केला.

लिंगायत धर्माची स्थापना करून त्यांनी वैयक्तिक भक्ती आणि नैतिक जीवनावर भर दिला.

९. सामाजिक क्रांती आणि विरोध

त्यांच्या आंतरजातीय विवाहाच्या समर्थनामुळे समाजात विरोध निर्माण झाला. हरळय्या व मदुवय्या यांना शिक्षा झाली.

या घटनांमुळे बसवेश्वरांना कळ्याणी सोडावी लागली. पुढे त्यांचे निधन इ.स. ११६७ च्या सुमारास झाले.

१०. आधुनिक संदर्भातील महत्त्व

बसवेश्वरांचे विचार आधुनिक लोकशाही, समाजवाद आणि मानवाधिकारांच्या तत्त्वांशी सुसंगत आहेत.

त्यांच्या विचारांचा प्रभाव पुढील काळातील समाजसुधारकांवर दिसतो. सामाजिक समता, श्रमप्रतिष्ठा आणि स्त्रीसमानता या क्षेत्रात त्यांचे योगदान अमूल्य आहे.

निष्कर्ष -

महात्मा बसवेश्वर हे भारतीय सामाजिक व धार्मिक इतिहासातील क्रांतिकारी विचारवंत होते. त्यांनी १२व्या शतकातच समता, बंधुता आणि मानवतावाद या मूल्यांवर आधारित समाजरचनेची संकल्पना मांडली. त्यांच्या कार्यामुळे लिंगायत चळवळीचा उदय झाला आणि सामाजिक न्यायाच्या आंदोलनाला दिशा मिळाली.

"कायकवे कैलास" या तत्त्वाद्वारे त्यांनी श्रमाची प्रतिष्ठा अधोरेखित केली. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानपूर्वक श्रम करण्याचा आणि त्यातून आत्मोन्नती साधण्याचा अधिकार आहे, हा संदेश त्यांनी दिला. "दासोह" या संकल्पनेतून सामाजिक उत्तरदायित्व आणि संसाधनांचे समन्यायी वितरण यावर भर दिला. ही तत्त्वे आधुनिक समाजवाद व कल्याणकारी राज्यव्यवस्थेच्या कल्पनांशी सुसंगत आहेत.

अनुभवमंडपाच्या स्थापनेद्वारे त्यांनी विचारस्वातंत्र्य आणि संवादसंस्कृतीला चालना दिली. स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार करून त्यांनी स्त्रीसक्षमीकरणाची पायाभरणी केली. आंतरजातीय विवाहांना समर्थन देऊन त्यांनी वर्णव्यवस्थेवर प्रहार केला.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि सामाजिक विषमतेच्या पार्श्वभूमीवर बसवेश्वरांचे विचार अधिकच महत्त्वाचे ठरतात. त्यांचे तत्त्वज्ञान हे केवळ धार्मिक नव्हे तर सामाजिक लोकशाहीचे अधिष्ठान आहे. त्यामुळे बसवेश्वरांचे कार्य हे भारतीय सामाजिक पुनर्जागरणाचे आद्य पाऊल मानले जाऊ शकते. त्यांच्या विचारांचे पुनर्मूल्यांकन आणि आचरण हीच त्यांना खरी आदरांजली ठरेल.

संदर्भसूची-

१) देशपांडे, म. (२०१५). लिंगायत धर्म : तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक परिणाम. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
२) इश्वरन, क. (१९९०). बसवेश्वर आणि लिंगायत धर्म. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
३) जाधव, र. (२०१६). समता आणि मानवतावाद : बसवेश्वरांचा दृष्टिकोन. नाशिक: ग्रंथाली प्रकाशन.
४) कांबळे, स. (२०१२). महात्मा बसवेश्वर : समतावादी विचारांचा अभ्यास. औरंगाबाद: कैलास प्रकाशन.
५) कुलकर्णी, ए. र. (२००४). भारतीय समाजसुधारक चळवळी. पुणे: डायंड पब्लिकेशन्स.
६) पाटील, स. ब. (२०११). वचन साहित्य आणि बसवेश्वरांचे तत्त्वज्ञान. सांगली: सुमेधा प्रकाशन.
७) शरणबसव, ब. (२००८). बसवेश्वरांचे सामाजिक क्रांतीकार्य. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.